

Hoofdstuk 1

Elementen uit een overleg rond duurzaamheid en armoede

Veerle Stroobants en Henk Van Hootegem

1. Mee praten over de toekomst

De klimaatkwestie is sinds de tweede helft van 2018 brandend actueel, denk aan de grote klimaatbetogingen, protesterende jongeren, allerlei opiniestukken, verschillende oplossingspistes die in rapporten en in de media op tafel worden gelegd, ... Nog vóór deze golf van hernieuwde belangstelling voor de klimaatkwestie werd binnen het inter-federaal Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (verder: het Steunpunt tot bestrijding van armoede) beslist om zijn tweejaarlijkse Verslag 2018-2019 aan het thema 'duurzaamheid en armoede' te wijden.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede werd twintig jaar geleden opgericht via het Samenwerkingsakkoord tussen de federale staat, de gemeenschappen en de gewesten ter bestendiging van het armoedebeleid.¹ Het is een onafhankelijke, interfederale, publieke instelling die als opdracht heeft om de effectiviteit van de uitoefening van mensenrechten in armoedesituaties te evalueren. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede doet die evaluatie onder meer door overlegprocessen (van telkens ongeveer anderhalf jaar) te organiseren met personen in een armoedesituatie en hun verenigingen en diverse andere actoren.² De resultaten van dat overleg, in de vorm van analyses en aanbevelingen rond bepaalde thema's, worden opgenomen in tweejaarlijkse Verslagen. De voorbije jaren werden overlegprocessen georganiseerd rond thema's zoals sociale bescherming, publieke diensten en burgerschap.

De verenigingen waar armen het woord nemen – vertegenwoordigd in de Begeleidingscommissie van het Steunpunt tot bestrijding van armoede³ – waren er een grote voorstander van om het thema van duurzaamheid en armoede in een overleg binnen het Steunpunt te behandelen. Ze wezen erop dat mensen in armoede en hun verenigingen nauwelijks betrokken worden in de verschillende gesprekken, platformen en initiatieven rond de toekomst van de planeet en zijn bewoners. Men lijkt ervan uit te gaan dat mensen in armoede niet wakker liggen van de ecologische uitdagingen en alleen bezig zijn om zelf te overleven. Maar ondanks hun moeilijke situatie zijn mensen in armoede en hun verenigingen vragende partij om mee te kunnen nadenken en praten over de toekomst. Juist omdat hun toekomst vandaag al onder druk staat.

Tegelijk hebben mensen in armoede niet gewacht tot organisaties, politici en de media een issue hebben gemaakt van duurzaamheid. Omdat ze voortdurend worden geconfronteerd met onrechtvaardigheid en de noodzaak om te overleven, zijn ze zich waarschijnlijk bewuster van bepaalde uitdagingen. Zo hebben ze vaak geen andere keuze dan zuinig te zijn. Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen vertelde dat “mensen in armoede constant bezig zijn om zelf uit te rekenen wat hij of zij kan verbruiken. Want ze beseffen dat, hoe meer geld aan water en energie besteed wordt, hoe minder er overblijft voor voeding”. Of ze zoeken creatieve oplossingen voor de moeilijkheden in hun leven, ze hergebruiken oude spullen, helpen elkaar waar ze kunnen, gaan op een camping wonen, ...

Dit hoofdstuk geeft enkele elementen en reflecties weer uit het overleg over duurzaamheid en armoede, dat op het moment van het schrijven van dit hoofdstuk in zijn eindproces zit. Uiteraard willen we graag verwijzen naar het eindresultaat. Het tweejaarlijkse Verslag zal midden december 2019 worden gepubliceerd⁴ en bevat ook aanbevelingen gericht aan de verschillende regeringen, parlementen en adviesorganen. Citaten zonder bronvermelding in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op tussenkomsten van de deelnemers tijdens het overleg.

2. De mensenrechten als uitgangspunt en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen als kader

Zowel in het Algemeen Verslag over de Armoede (ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn) & Koning Boudewijnstichting, 1994) als het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebelief dat vijf jaar later van kracht werd, wordt armoede in termen van een schending van mensenrechten verwoord. Die mensenrechten zijn vastgelegd in bindende verdragen en overeenkomsten, zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM), het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR) of het Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (IVESCR). De mensenrechten kregen een politieke weerspiegeling in de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (we gebruiken verder de afkorting SDG's, die staat voor de Engelstalige benaming Sustainable Development Goals).

De SDG's, vastgelegd in een Resolutie die op 25 september 2015 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aangenomen werd, vormen op politiek niveau het meest omvattende instrument om de duurzaamheidsuitdagingen aan te pakken (United Nations, 2015). Met die Resolutie – met als titel ‘Onze wereld transformeren: de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling’ – hebben alle lidstaten van de Verenigde Naties (VN) zich ertoe verbonden om “de kordate en transformerende stappen te zetten die dringend nodig zijn om de wereld op weg te zetten naar een duurzame en veerkrachtige

toekomst” en “niemand achter te laten bij deze gemeenschappelijke onderneming”. In ons land is het de Belgische staat, dus de federale staat en de gefedereerde entiteiten, die de verantwoordelijkheid draagt om de gestelde doelen te bereiken.

Omdat de SDG's niet zijn bekrachtigd in een juridisch bindend instrument, zijn ze opgesteld in de vorm van doelstellingen en niet van verplichtingen. Toch zijn de SDG's fundamenteel gericht op de naleving van de mensenrechten, ze beogen namelijk om “de mensenrechten van iedereen te realiseren”. Bovendien verwijst elk van de doelstellingen en subdoelstellingen van de SDG's naar een of meer grondrechten die in internationale of Europese teksten werden vastgelegd. Het Deense Mensenrechteninstituut heeft een ‘Leidraad voor de Mensenrechten in de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen’ ontwikkeld, waarin voor elk doel of elke doelstelling het overeenkomstige mensenrecht wordt aangegeven.⁵

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft in het overleg gebruikgemaakt van de SDG's om de overlegbijeenkomsten met mensen in armoede, hun verenigingen en diverse andere actoren (sociale organisaties, milieuorganisaties, instellingen en administraties, wetenschappers, ...) vorm te geven. In de tekst van het tweejaarlijkse Verslag wordt regelmatig de link gelegd met de verschillende mensenrechten en de SDG's.

3. Strijden voor duurzaamheid is strijden tegen ongelijkheden

Mensen in armoede zijn meer onderhevig aan de effecten van evoluties in ons klimaat en het milieu. Ze wonen bijvoorbeeld meer op plekken met hoge vervuiling, met een negatieve impact op hun gezondheid, bovenop hun al minder goede gezondheidssituatie en een slechtere toegang tot gezondheidszorg. Een van de meest ontstellende statistieken in België is die van de levensverwachting in goede gezondheid. Hoogopgeleide mannen hebben op de leeftijd van 50 jaar 21,6 jaar gezonde levensjaren voor zich, in vergelijking met 13,3 jaar bij mannen met een opleiding lager onderwijs of minder. Dat is een verschil van 8,3 jaar. Vrouwen met een opleiding hoger onderwijs kunnen op de leeftijd van 50 jaar 22,2 jaar gezonde levensjaren verwachten in vergelijking met 14,5 jaar bij vrouwen met een opleiding lager onderwijs of minder; een verschil van 7,7 jaar (Van Oyen & Berger, 2014).

Binnen het overleg is ingegaan op bestaande ongelijkheden betreffende verschillende thema's: natuur, vervuiling, energie, water, duurzame consumptie, gezondheidszorg, werk, mobiliteit. Die ongelijkheden worden vaak behouden of zelfs versterkt door maatregelen in het kader van klimaatbeleid.

Zo zetten de overheden – terecht – in op het beter isoleren van woningen, bijvoorbeeld door het voorzien van energiepremies. Maar het ongelijke gebruik van die premies is bekend: als mensen met een laag inkomen al de middelen zouden hebben om de

woning te isoleren, kunnen andere oorzaken van non-take-up (bijvoorbeeld niet op de hoogte zijn van de premies) ertoe leiden dat er geen gebruik van wordt gemaakt. Een ander probleem voor veel mensen in armoede is dat de renovatiekosten moeten worden voorgeschieden voordat de premie wordt uitbetaald, wat onoverkomelijk kan zijn voor degenen die deze financiële steun het meest nodig hebben. Het sterkst speelt het feit dat de meeste mensen in armoede in een huurwoning wonen. Het is dus de eigenaar die bereid moet zijn en initiatief moet nemen om over te gaan tot isolatiemaatregelen. Dat is vaak niet het geval of gaat gepaard met een verhoging van de huurprijs zodat mensen in armoede de huur niet meer kunnen betalen.

Bij de uitwerking van maatregelen is het belangrijk om de impact ervan op situaties van armoede in te schatten. Verder in dit hoofdstuk zullen we verwijzen naar het instrument van ex ante evaluatie rond armoede – in Vlaanderen bekend als de armoedetoets – dat op verschillende overheidsniveaus, ook lokaal (bijvoorbeeld in Brugge), ingang vindt.

Op basis van de vaststelling van de ongelijkheden in verschillende domeinen roepen de deelnemers aan het overleg de overheid unaniem op om duurzame maatregelen te nemen – dat wil zeggen structureel en op lange termijn – om armoede en de opwarming van de aarde te bestrijden. Volgens een lid van een administratie “wordt er altijd op gedragsverandering gemikt, maar de structurele problemen worden niet aangepakt”. Leden van verenigingen waar armen het woord nemen hebben “het belang van zoeken naar structurele oplossingen, van het aanpakken van de diepere oorzaken, de systeemfouten” herhaald. Het is dus noch het individuele gedrag van mensen die in armoede leven, noch het potentieel vervuilende gedrag van elk individu dat met voorrang moet worden veranderd of bestraft. Er moet daarentegen beleid worden gevoerd om structurele veranderingen in de hele samenleving tot stand te brengen. Zo zal het bijvoorbeeld efficiënter zijn om alle woningen met thermische isolatie te voorzien dan als maatregel te overwegen om het verwarmen met hout in vraag te stellen.

Bij het ontwikkelen van overheidsbeleid op het gebied van duurzaamheid is het daarom absoluut noodzakelijk om ervoor te zorgen dat de negatieve effecten ervan op mensen die in armoede leven worden vermeden. Wanneer een verandering in het gedrag van burgers het doel is van een beleid, is het noodzakelijk ervoor te zorgen dat elke burger gebruik kan maken van een alternatief dat niet duurder is en niet te ingewikkeld is om te gebruiken. Wanneer een dergelijk beleid een impact heeft op de portefeuille van mensen in armoede (bv. het verbod op dieselauto's), moeten er compenserende maatregelen worden voorzien. In dat kader is het interessant te verwijzen naar een uitspraak van het Grondwettelijk Hof. In de uitspraak werd de lage-emissiezone in Brussel gevalideerd, maar werd tegelijk ook gewezen op het belang van compenserende maatregelen.⁶ Het Hof oordeelde dat het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest het evenredigheidsbeginsel in acht heeft genomen tussen de doelstelling van de maatregel – het verbeteren van de luchtkwaliteit voor alle inwoners van het gewest – en de gebruikte middelen, namelijk het verbod op het gebruik van oude dieselauto's, dat wordt bestraft met een administratieve boete. Het Hof vond dat de geleidelijke invoering van het verbod, gekoppeld aan overgangs- en tolerantieperioden en begeleidend maatregelen voor parti-

culieren en bedrijven, voorbeelden zijn van aanvaardbare compenserende maatregelen. De Brusselse wetgeving voorziet dan ook in de mogelijkheid om uitzonderlijke vrijstellingen toe te staan aan bestuurders in een precaire sociaaleconomische situatie. Het zal van belang zijn erop toe te zien dat effectief werk gemaakt wordt van die maatregelen.

Deze reflexen – die samenhangen met de wens om mensen die in armoede leven niet in nog grotere moeilijkheden te brengen – en de financiële investeringen die zij van de overheid vereisen, mogen echter geen voorwendsel zijn voor de overheid om niets meer te doen aan duurzaamheid. Een deelnemer aan het overleg verwoordde het zo: “We moeten dus tegelijk de ongelijkheid verminderen en concrete maatregelen nemen om tot actie over te gaan. Gezien de klimaaturgentie mag het zeker geen excuus zijn om niets te doen.”

4. Wegen naar duurzaamheid

In dit punt geven we – op basis van het overleg – enkele wegen naar duurzaamheid mee, richtinggevend voor een beleid rond duurzaamheid en armoede. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede kreeg namelijk de opdracht om aanbevelingen te formuleren voor de verschillende overheden. Daarvoor is ook voorzien dat de tekst van het tweeverjaars Verslag voorgesteld en bediscussieerd wordt in de verschillende regeringen, parlementen en adviesraden in het land.

4.1 Verantwoordelijkheid van de overheid

Hoewel de SDG's richtinggevend zijn voor het internationale en nationale beleid, zijn ze niet opgesteld in termen van verplichtingen. De staat is dus niet wettelijk verplicht om de SDG-doelstellingen na te komen. Ze is er echter wel toe gehouden om haar internationale en Europese verbintenissen inzake mensenrechten te vervullen, die hun weerspiegeling vinden in de SDG's. Op die manier zijn de evolutie naar een duurzamere samenleving en de naleving van de grondrechten twee inspanningen die samenvloeien en met elkaar verweven zijn.

Wanneer bovendien van alle belanghebbenden – regeringen, maatschappelijk middenveld, private sector en andere actoren – verwacht wordt dat ze de SDG-agenda mee helpen uitvoeren, is het belangrijk dat de overheid haar verantwoordelijkheden zelf opneemt en niet overdraagt aan de privésector. De speciale rapporteur over extreme armoede en mensenrechten stelde dat de privatisering van basisdiensten en van sociale bescherming slechte vormen van aanpassing zijn, in plaats van de wereld te helpen zich aan te passen aan de klimaatverandering. Een bovenmatige afhankelijkheid van de privésector zou kunnen leiden tot een scenario van klimaatapartheid, waarbij de rijken betalen om te ontsnappen aan oververhitting, honger en conflicten, terwijl de rest van de wereld eronder zou lijden (Human Rights Council, 2019, zie punt 49 en 50).

4.2 ‘To leave no one behind’ als beleidsmotto

De sociale, ecologische en economische uitdagingen waarmee de samenleving wordt geconfronteerd, vereisen een aantal krachtige en gecoördineerde maatregelen. Hoewel de beleidsmakers, het middenveld en de economische wereld gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor de aanpak ervan, is het vooral de plicht van die eersten om een strategie te ontwikkelen om op deze uitdagingen te reageren en er tegelijkertijd voor te zorgen dat niemand wordt achtergelaten (*to leave no one behind*).

Dat is de boodschap van de deelnemers aan het overleg, maar het is ook het beginsel dat door de Verenigde Naties is vastgesteld als leidraad voor de verwezenlijking van de SDG's. Het is een antwoord op de ontgoocheling over het feit dat de millenniumdoelstellingen op het gebied van armoedebestrijding – een halvering van het aantal mensen dat moet leven van minder dan 1,25 dollar per dag – niet zijn bereikt. In de ogen van verenigingen die strijden tegen armoede was het feit dat het enige doel was om de armoede met slechts de helft te verminderen op zich al een zwakgebod. Toen die doelstellingen ter ore kwamen van de mensen die in de regio's van de wereld wonen die het meest getroffen zijn door extreme armoede, vertelden ze aan de teams van ATD: “Slechts de helft ervan? Het zal geen invloed hebben op mensen zoals wij. Niemand hier zal er deel van uitmaken.” Het is mede dankzij het aandringen van de delegatie van de internationale ATD Vierde Wereldbeweging dat in september 2015 het principe om niemand achter te laten officieel werd erkend in de formulering van de SDG's.

Om van het principe ‘to leave no one behind’ ook een beleidsmotto te maken, past het om te verwijzen naar de problematiek van de non-take-up van rechten. Deelnemers aan het overleg gebruiken vaak het beeld van een “hindernissenparcours dat mensen moeten afleggen om hun rechten te doen gelden”. Die niet-toegang tot en het niet-gebruik van rechten is een fenomeen dat wijder verspreid is dan wordt aangenomen en dat in het bijzonder de kwetsbaarste mensen treft. De werkzaamheden van het Steunpunt tot bestrijding van armoede en van andere actoren rond non-take-up van rechten tonen aan dat de redenen ervoor divers zijn en de oplossingspistes evenzeer.⁷

In het overleg gingen we in dat kader ook verder in op de toegang tot justitie. Wanneer een recht wetens en willens niet wordt toegekend door de verantwoordelijke overheid of organisatie, of wanneer een recht wordt geschonden, heeft iedere burger het recht om zich tot de rechter te wenden voor de toekenning van dat recht of om een schadevergoeding te eisen. De toegang tot de rechter is daarom een fundamenteel instrument voor de toegang tot rechten.⁸ We willen hierbij wijzen op de nieuwe wetgeving rond de vordering ter verdediging van collectieve belangen. Op aandringen van het Grondwettelijk Hof heeft de federale regering in 2018 de voorwaarden voor een dergelijke collectieve vordering verduidelijkt. Daardoor is het voor een vereniging die tegen armoede strijdt meer mogelijk om naar de rechter te stappen om bepaalde wetgeving aan te vechten. Sommige zaken vragen namelijk om collectieve gerechtelijke stappen omdat burgers die in armoede leven niet altijd de kracht of de middelen hebben om zich te verdedigen.

4.3 Een goed bestuur op lange termijn

In een vorig punt hebben we de verantwoordelijkheid van de overheid in beleid en acties rond duurzaamheid onderlijnd. In het overleg hebben verschillende deelnemers gewezen op het belang van de manier waarop de overheid dat doet. De term *good governance* valt vaak in de literatuur of het debat rond verwachte kwaliteiten van de overheid, waarmee een goed bestuur op lange termijn wordt bedoeld. Ook SDG 17 'Partnerschap om doelstellingen te bereiken' vraagt aan de verschillende overheden om de "beleidscoherentie voor duurzame ontwikkeling" te versterken. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) volgt dat:

Een coherent beleid voor Duurzame Ontwikkeling is essentieel om – in eigen land en wereldwijd – de voordelen van synergetische acties te realiseren en om uitwisselingen tussen de SDG's te beheren, alsook om het hoofd te bieden aan de grensoverschrijdende en lange termijn impact die binnenlands en internationaal beleid kan hebben op duurzame ontwikkeling, waaronder armoedebestrijding.⁹

Leven in armoede raakt aan verschillende levensdomeinen en bevoegdheidsniveaus. Om armoede te bestrijden, is een samenwerking en coördinatie tussen de verschillende sectoren en overheidsbevoegdheden dan ook bijzonder belangrijk. Die link – en de noodzaak om over domein- en bevoegdheidsgrenzen heen te werken – is de voorbije jaren meer dan eens benadrukt, bijvoorbeeld in het Samenwerkingsakkoord ter besteding van het armoedebestrijd.¹⁰ De realisatie ervan blijkt in de praktijk echter niet zo evident. Zo kwam de Interministeriële Conferentie Integratie in de Samenleving, een samenvoeging van de ministers van de verschillende regeringen rond het thema van armoede en integratie, tijdens de vorige legislatuur geen enkele keer bijeen.

In zijn rapport over de vooruitgang van België naar de SDG's breekt ook het Federaal Planbureau (2019a) een lans voor een sterke interfederale samenwerking voor duurzame ontwikkeling. Vastgesteld wordt dat de federale overheid, samen met de gefedereerde entiteiten, in 2017 een 'Nationale strategie voor duurzame ontwikkeling' heeft goedgekeurd, die echter als 'onvoldoende' beoordeeld werd door de negen geraadpleegde adviesraden. Eveneens wordt het volgende signaleerd:

De interfederale samenwerking binnen de Interministeriële Conferentie Duurzame Ontwikkeling is bijna tot stilstand gekomen sinds eind 2017. De evaluatie van de Nationale strategie voor duurzame ontwikkeling die was gepland voor het begin van 2019, werd niet uitgevoerd. Momenteel werkt enkel een technische groep over duurzame overheidsopdrachten.¹¹

Evaluatie is een tweede richtinggevend principe. Beleidsmaatregelen – ook die rond duurzaamheid – kunnen namelijk een impact hebben op het leven in armoede. Bij de opmaak van nieuwe maatregelen is het dan ook belangrijk om die ex ante te analyseren.¹² Op de verschillende overheidsniveaus hebben overheden instrumenten van

ex ante analyse uitgewerkt en geïnstalleerd: de regelgevingsimpactanalyse op federaal niveau, de armoedetoets in Vlaanderen, de gelijkekansentest in Brussel en op lokaal niveau (zoals de Stad Brugge). Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft een interfederale werkgroep opgericht rond dat beleidsinstrument en heeft op basis van die uitwisseling aandachtspunten geformuleerd om het instrument te versterken (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2019b). Verschillende van de aandachtspunten sluiten nauw aan bij de aanbevelingen in functie van een duurzaam beleid, zoals een benadering van armoede in termen van mensenrechten, integratie van een transversaal en interfederaal perspectief, steunend op een diversiteit van kennis, belang van het publiek en politiek debat, ...

Even belangrijk als ex ante evaluatie is ex post evaluatie van beleid dat al enige tijd in uitvoering is. Toch gebeurt een systematische evaluatie van beleid nog veel te weinig. Wel heeft de Vlaamse overheid in mei 2019 een nieuwe gecoördineerde omzendbrief over beleid en regelgevingsprocessen goedgekeurd,¹³ waarin gevraagd wordt – op basis van het principe ‘evalueer eerst’ – naar een overzicht van de geplande, lopende en afgeronde decreetsevaluaties en naar een kwaliteitsvol inspraakproces.

In het punt over ‘to leave no one behind’ (4.2) wezen we al op het belang van de problematiek van non-take-up van rechten. In het licht van een goed bestuur is een derde richtinggevend principe dat overheden een beleid uitwerken in functie van de effectiviteit van rechten. Hier is het belangrijk dat er stappen gezet worden tot verschillende gradaties van automatische toekenning: een ambtshalve automatische toekenning van rechten, een proactieve benadering van potentieel rechthebbenden, een automatische actualisering van de situatie van de rechthebbenden en administratieve vereenvoudiging.¹⁴

De afbakening van de groepen en de identificatie van de mogelijke rechthebbenden verdient specifieke aandacht (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2017a).¹⁵ Personen die in het kader van de toekenning van een ander recht al een middelentoets hebben ondergaan, zouden automatisch in aanmerking moeten komen voor bepaalde andere rechten. Een maatregel zoals de schrapping van het ‘onweerlegbaar vermoeden van onvermogen’ bij de juridische tweedelijnsbijstand – op federaal niveau, ingevoerd tijdens de vorige legislatuur – staat haaks op de ambitie die bij verschillende overheden leeft om zo veel mogelijk over te gaan tot een automatische toekenning van rechten.

4.4 Ondersteunen van actoren en initiatieven van verandering

Tijdens het overleg werden veel voorbeelden gedeeld van projecten en acties om milieuvriendelijker te leven, solidariteit te bevorderen, overconsumptie en verspilling tegen te gaan, energie te besparen, enzovoort. Denk bijvoorbeeld aan gemeenschappelijke tuinen, sociale kruideniers en restaurants, uitleenpunten van materiaal en diensten, lokale

munten of energiecoöperaties. Zulke individuele en/of collectieve initiatieven vormen een belangrijke schakel op weg naar een duurzame toekomst. Werken aan duurzaamheid is namelijk een uitdaging van en een opdracht voor iedereen. Deze praktijken weerspiegelen de energie, vitaliteit en creativiteit die bij burgers en organisaties in het maatschappelijke middenveld – als actoren van verandering – aanwezig zijn, zonder te beweren dat ze alle problemen kunnen oplossen.

Tegelijk stelden de deelnemers aan het overleg vast dat initiatieven van mensen in armoede niet steeds op waarde worden geschat of worden getolereerd en dat acties of projecten van andere actoren niet steeds rekening houden met de ervaringen en situaties van mensen in armoede. 'To leave no one behind' is naast de verantwoordelijkheid van de overheid ook een opdracht van elke burger, groep, vereniging of organisatie die zich engageert voor een duurzame toekomst. Mensen in armoede ondervinden echter nog steeds veel drempels wanneer ze gebruik willen maken van duurzame alternatieven of willen deelnemen aan duurzame initiatieven. Vanuit hun eigen ervaring staan ze kritisch en soms zelfs wantrouwig tegenover sommige initiatieven. Hun reacties tijdens het overleg zetten ons ertoe aan om na te denken over de manier waarop initiatieven worden ontworpen, ontwikkeld en ondersteund, over hun toegankelijkheid voor mensen in armoede en over de voorwaarden die nodig zijn voor de realisatie van duurzame en inclusieve projecten. We sommen hier vier aandachtspunten op.

De financiële toegankelijkheid van duurzame alternatieven blijft een groot struikelblok voor mensen in armoede, of het nu gaat om het kopen van gezonde en/of biologische voeding, de aanschaf van energiezuinige huishoudtoestellen, de keuze voor milieuvriendelijk vervoer, enzovoort.

Mensen in armoede zijn daarnaast enorm bezorgd over hun vrije keuze om al dan niet deel te nemen aan een project of activiteit. Enerzijds ervaren ze dat hun vrije keuze soms beperkt wordt door de mogelijke gevolgen van participatie. Zo is vrijwilligerswerk voor uitkeringsgerechtigden niet zonder risico. Wanneer men wil werken in een collectieve moestuin is er extra druk vanwege de controle die er is. Mensen (die van een uitkering leven) moeten toestemming vragen. Ze zijn bang om gecontroleerd te worden en hun toelage te verliezen. Dat kan verklaren waarom mensen niet meer betrokken willen raken en liever thuisblijven. Anderzijds uitten enkele deelnemers de vrees dat werken in collectieve tuinen die door een gemeente of een OCMW worden beheerd, verplicht wordt als onderdeel van bijvoorbeeld een geïndividualiseerd project voor maatschappelijke integratie (GPMI).¹⁶

Er is ten derde een grote diversiteit tussen mensen in armoede waarmee rekening moet worden gehouden. Het gaat over verschillen in de nood aan informatie, manieren van communicatie, competenties om dingen te begrijpen, doen en delen, mee zijn met de digitalisering, gevoelens van angst en schaamte, ... Een lid van de vereniging legde uit:

Groenten worden gratis uitgedeeld, maar mensen nemen ze niet steeds aan. Dat is vaak uit schaamte, maar ook omdat ze een ander tekort hebben, bijvoorbeeld geen gas

om de boontjes klaar te maken, of geen aardappelen om erbij te eten en dan zien ze er maar vanaf.

Tijdens het overleg werd ten slotte het belang benadrukt om mensen in armoede vanaf het begin bij initiatieven te betrekken. “We moeten vertrekken van initiatieven die worden gedragen door de armsten en trachten te begrijpen wat belangrijk is voor hen.”

Volgens de deelnemers aan het overleg heeft de overheid de verantwoordelijkheid om een duurzaam kader uit te tekenen waarin initiatieven kunnen ontstaan en groeien. Drie elementen kwamen sterk naar voren: duurzaam is niet noodzakelijk innovatief, een lange(re)termijnperspectief is nodig, verbindingen tussen initiatieven, verschillen de sectoren en de overheid zijn belangrijk. Het stimuleren, ondersteunen en valoriseren van initiatieven van allerlei actoren in de samenleving ontslaat de overheid echter niet van haar eigen verantwoordelijkheid om een structureel en duurzaam beleid te voeren. Alleen structurele maatregelen kunnen een afdoend antwoord bieden op de ecologische, sociale en economische uitdagingen waarvoor we staan. Een gezondheidswerker in het overleg was van mening dat “deelname aan groentetuinen niet gezien moet worden als een uitweg uit de armoede. Toch is het een nuttige manier om een sociaal leven op te bouwen.” Tijdelijke, kleinschalige projecten moeten een plek krijgen in een globale strategie op lange termijn.

4.5 Financiering van een duurzaam beleid

Tijdens het overleg herinnerde een lid van een vereniging waar armen het woord nemen er ons aan dat “werken aan duurzaamheid een kostprijs heeft. Mensen in armoede dreigen opnieuw uit de boot te vallen. Nochtans begint vandaag ook de middenklasse de gevolgen van de veranderingen en de kosten te voelen.” Om effectieve maatregelen uit te voeren, zijn er financiële middelen nodig.

“Beleid is niet neutraal. Het risico op ongelijkheden is groot. Om dit tegen te gaan, is herverdeling nodig, bijvoorbeeld via de fiscaliteit.” Die woorden, die tijdens het overleg werden uitgesproken door iemand uit het middenveld, vatten goed samen wat de deelnemers aan het overleg vinden over de spreiding van de financiële lasten met het oog op duurzaamheid. Er heerst unanimiteit onder de deelnemers om te zeggen dat een betere verdeling van de rijkdom noodzakelijk is.

Een eerste werf betreft een rechtvaardige fiscaliteit. Over het algemeen moet er voorkeur worden gegeven aan progressieve belastingen in plaats van forfaitaire aanslagen, zoals de btw of bepaalde taksen. Die laatste benadelen mensen in armoede het meest omdat ze per definitie over een veel lager budget beschikken. In het kader van de milieubescherming en de akkoorden van Parijs wordt meestal aanbevolen om een koolstofarifiering (of ‘CO₂-taks’) in te voeren met als doel het koolstofverbruik te beperken. Daardoor wordt wereldwijd onderzocht of de invoering van een dergelijke taks haalbaar en wenselijk is. Het is aangewezen om heel voorzichtig te zijn bij het instellen

van forfaitaire taken op verbruik, aangezien dat zonder compenserende maatregelen de bestaande ongelijkheden zal vergroten. Volgens het Federaal Planbureau (2019b) zou de invoering van een energiecheque aan de gezinnen die het hardst getroffen worden door een CO₂-taks een goede compenserende maatregel zijn, met positieve impact op armoede en ongelijkheid en zonder negatieve impact op klimaat.

Tijdens het overleg ging het ook over de aanpak van fiscale paradijzen en fiscale fraude. Er werd gesteld dat de fiscus en het gerecht niet beschikken over de middelen en mankracht om fiscale constructies en fraude ten volle aan te pakken. Het Rekenhof (2018) gaf in een audit over het sanctiebeleid inzake directe belastingen van de FOD Financiën in 2018 aan dat 69% van de belastingverhogingen en 40% van de boetes onbetaald blijven door de gebrekkige opvolging van het sanctiebeleid. Volgens het Rekenhof gaat dat ten koste van de gelijke behandeling tussen iedere burger.

Door bepalingen op te leggen rond de investeringen en beleggingen van de financiële middelen die via banken worden verzameld, kan vermeden worden dat niet-duurzame activiteiten worden gefinancierd. Daarnaast kunnen die financiële middelen aangewend worden om duurzame activiteiten te stimuleren. Een analyse van de periode 2014-2016 voor het WWF toonde aan dat België per jaar 2,7 miljard euro steun geeft aan fossiele brandstoffen, via belastingvoordelen voor onder meer tankkaarten, kerosine en stookolie. Zo gaat bijvoorbeeld 3,5 keer meer overheidsgeld naar stookolie dan naar renovatie. Meer nog dan particulieren en bedrijven hebben overheden en publieke actoren de plicht om hun financiële slagkracht duurzaam in te zetten (WWF & Climact, 2019).

Klimaatverandering is een globaal planetair probleem waarvoor globale maatregelen noodzakelijk zullen zijn. Op supranationaal gebied kan in de eerste plaats gekeken worden naar de Europese Unie. Om te kunnen voldoen aan haar beloften uit de VN-2030-Agenda (de SDG's) en het klimaatakkoord van Parijs, met inbegrip van een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen van 40%, schat de Europese Commissie (European Commission, 2018) dat een investering van 180 biljoen euro per jaar nodig zal zijn. Volgens haar kan de publieke sector dat niet alleen. Een sleutelrol is weggelegd voor de financiële sector, die investeringen kan aanbrengen voor duurzame technologieën en voor ondernemingen die duurzame groei op lange termijn kunnen bestendigen en kunnen bijdragen tot de aanmaak van een koolstofarme, klimaatbestendige en circulaire economie. Tijdens de kiescampagne met het oog op de Europese verkiezingen van 26 mei 2019 pleitten diverse Belgische partijen voor de oprichting van een Europese Klimaatbank.

4.6 Beleid in dialoog

In het Algemeen Verslag over de Armoede werd al gesteld dat de levenservaringen en kennis van mensen in armoede onontbeerlijk zijn voor de "opbouw van de samenleving" en dat ze als partner gezien moeten worden. "Een stevig uitgebouwd partnerschap, waarin ook de armsten een plaats krijgen" is noodzakelijk om armoede effec-

tief te bestrijden (ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn) & Koning Boudewijnstichting, 1994, p.105). Hoewel mensen in armoede en hun verenigingen vandaag vragende partij zijn om betrokken te worden bij de debatten over de toekomst van onze samenleving en onze planeet, blijkt dat in de praktijk niet zo gemakkelijk. De speciale VN-gezant voor extreme armoede en mensenrechten waarschuwt voor die ongelijke betrokkenheid in de klimaatkwestie: "Mensen in armoede worden reeds uitgesloten bij beslissingen die hen aanbelangen. Politieke ongelijkheid wil zeggen dat ze, ook bij de antwoorden op de klimaatkwestie, riskeren niet betrokken te worden" (Human Rights Council, 2019, p. 20, eigen vertaling). Tijdens het overleg werd ook gewezen op de ongelijke verdeling van mogelijkheden tussen armere en welgestellere wijken om zich voor een beter milieu in te zetten via engagement of participatie. "Voor bewoners van armere wijken is het moeilijker zich te organiseren en hun stem te laten horen, laat staan te lobbyen. Zij moeten ondersteund worden om te kunnen wegen op het beleid."

Er is nood aan een "participatief gecorrigeerd beleid" waarin ruimte wordt gecreëerd opdat ook maatschappelijk kwetsbare groepen op hun maat kunnen participeren, opdat ze een stem krijgen en er aan die stem ook gevolg wordt gegeven (Samenlevingsopbouw Vlaanderen, 2011). Een belangrijke, steeds weerkerende voorwaarde voor participatie die zowel door verenigingen waar armen het woord nemen als andere terreinorganisaties bepleit wordt, is tijd. Er is tijd nodig om mensen samen te brengen, hen te informeren, kennis te verwerven, onderling vertrouwen op te bouwen, te leren spreken én luisteren, samen te praten, een collectieve stem te ontwikkelen, de individuele situatie te overstijgen en een gezamenlijke analyse te maken en te verwoorden, in dialoog te gaan met beleidsmakers, voorstellen te formuleren en te argumenteren, de uitvoering ervan op te volgen en het effect te evalueren.

Tijd is schaars en kost geld. Mensen in armoede zijn vaak druk bezig met dagelijkse beslommeringen om te overleven, met verplaatsingen of met administratieve zaken in functie van hun werk, gezondheid of een uitkering. Voor verenigingen en organisaties in de sector van de armoedebestrijding is het een hele uitdaging om met de beperkte middelen waarover ze beschikken duurzame participatie te organiseren. In tijden waarin de nadruk ligt op efficiëntie wordt er bovendien bespaard op subsidies, worden inspanningsverbintenissen omgezet in resultaatsverbintenissen en worden fusioneerings- of rationaliseringsoperaties gestimuleerd of verplicht. De ervaringen, inzichten en adviezen van deze verenigingen en organisaties helpen overheden nochtans om een beleid te ontwikkelen dat dicht staat bij reële armoedesituaties en beantwoordt aan het principe 'to leave no one behind'.

Tijd is ook collectiviteit. De stem van mensen in armoede is meer dan een individuele stem, een pakkende getuigenis die als voorbeeld gedeeld mag worden wanneer dat past in het (beleids-)opzet. Ze is vaak het resultaat van een collectief proces, een gezamenlijke reflectie, een gedeelde analyse die tot stand komt in de schoot van verenigingen en organisaties die werkgroepen, bijeenkomsten, volksuniversiteiten, ... organiseren, vertrekkende vanuit de levenservaringen van mensen los van de beleidsagenda.

Tijd is ten slotte continuïteit. Idealiter voltrekt participatie zich in elke fase van de beleidscyclus en wordt het resultaat meegenomen in de beslissingen. Toch hebben mensen in armoede de indruk dat ze vaak dezelfde boodschap moeten brengen, zonder dat er iets mee gedaan wordt dat een positief verschil maakt in hun dagelijkse leven. Het is daarom ook belangrijk om aandacht te hebben voor bestaand materiaal, adviezen en structuren en die ten volle te benutten.¹⁷

Tijdens het overleg binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede staat de dialoog tussen verschillende actoren, een voorwaarde voor partnerschappen, centraal. Het thema 'duurzaamheid' bood ons de kans om ook actoren uit de milieu- en natuursector te betrekken in het debat over armoede. Partnerschappen creëren is echter niet evident, zeker tussen mogelijke partners die elkaar nog niet (goed) kennen. In het kader van de SDG's worden verschillende initiatieven genomen, maar armoedeorganisaties worden nog te vaak vergeten. Toch lijken sociale en milieuorganisaties en klimaatbewegingen elkaar meer en meer te vinden op weg naar een rechtvaardige en duurzame samenleving. Zo kwamen armoedeorganisaties en Youth for Climate samen op straat voor een sociaal klimaatbeleid¹⁸ en lanceren milieu- en sociale organisaties en vakbonden een gezamenlijke oproep voor een eerlijk klimaatbeleid (zie United for Climate, 2019).

5. Besluit

Op nadrukkelijke vraag van verenigingen waar armen het woord nemen en verschillende andere actoren in de strijd tegen armoede werd binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede besloten om het tiende tweejaarlijkse Verslag 2018-2019 te wijden aan het thema 'duurzaamheid en armoede'. Omdat mensen in armoede willen mee debatteren over de toekomst van de planeet, ook hun toekomst.

In het overleg dat daartoe gedurende anderhalf jaar werd georganiseerd, dienden de mensenrechten als uitgangspunt en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDG's) als kader. De bestaande ongelijkheden werden in dat overleg heel sterk benadrukt – strijden voor duurzaamheid is strijden tegen de ongelijkheden – en behandeld voor verschillende domeinen. In het tweejaarlijkse Verslag – dat in december 2019 wordt gepubliceerd – worden die ongelijkheden uitgebreid beschreven en geïllustreerd. In dit hoofdstuk hebben we een aantal wegen naar duurzaamheid aangeduid en de sociale uitdagingen die daarbij aangegaan moeten worden: overheden die hun verantwoordelijkheid moeten opnemen in het realiseren van mensenrechten en de SDG's, 'to leave no one behind' als beleidsmotto, een goed bestuur op lange termijn, waarderen van actoren en initiatieven die voor verandering (kunnen) zorgen, een budget vrijmaken voor duurzaam beleid en een beleid in dialoog realiseren. De uitdagingen en het beleid rond duurzaamheid en de strijd tegen armoede gaan hand in hand.

Noten

1. Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, Belgisch Staatsblad van 16 december 1998 en van 10 juli 1999, geraadpleegd via <https://www.armoedebestrijding.be/vliegend/samenwerkingsakkoord-tussen-de-federale-staat-de-gemeenschappen-en-de-gewesten-betreffende-de-bestendiging-van-het-armoedebeleid/>
2. De evaluatieopdracht van het Steunpunt tot bestrijding van armoede behelst ook activiteiten in verband met het verzamelen van informatie, het publiceren van interessante juridische beslissingen vanuit een armoede-invalshoek, het opvolgen van internationale verdragen over de rechten van de mens (in samenwerking met andere mensenrechtenorganisaties zoals Unia, de Kinderrechtencommissaris, ...), de ex ante evaluatie van reglementeringen op hun impact op armoede, de non-take-up van rechten. Voor informatie over die verschillende werkzaamheden, zie de website van het Steunpunt: www.armoedebestrijding.be
3. De Begeleidingscommissie bestaat uit: vertegenwoordigers aangeduid door de federale staat, de gemeenschappen en de gewesten; verenigingen waar armen het woord nemen en hun netwerken; federaties van OCMW, mutualiteiten en sociale partners.
4. Het tweejaarlijkse Verslag zal beschikbaar zijn op www.armoedebestrijding.be, evenals de opvolging ervan door de verschillende regeringen, parlementen en adviesorganen.
5. Zie de website van het Danish Institute for Human Rights: <http://sdg.humanrights.dk/en>
6. GwH 28 februari 2019, nr. 37/2019, zie: <https://www.const-court.be/public/n/2019/2019-037n.pdf>. Een samenvatting is beschikbaar op de website van het Steunpunt, zie: <https://www.armoedebestrijding.be/mensenrechten-en-armoede/rechterlijke-controle/discriminatie/grondwettelijk-hof-28-februari-2019-nr-37-2019/>
7. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede organiseerde in 2014 een colloquium rond dit onderwerp, publiceerde het boek *Armoede en ineffectiviteit van rechten, non-take-up van rechten* (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2017b) en werkte een video uit, beschikbaar op <https://www.armoedebestrijding.be/themas/non-take-up-van-rechten/>. Het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn (2017) wijdde zijn thematisch rapport 2016 aan de non-take-up van sociale rechten en sociale onderbescherming in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Die verschillende werkzaamheden hebben ook geleid tot een specifiek onderzoeksproject, het TAKE-project, dat loopt sinds december 2015 en dat in 2020 zal worden afgerond. Het doel is de gevolgen van non-take-up van rechten in termen van publieke uitgaven, armoede en sociale ongelijkheid in kaart te brengen en op zoek te gaan naar voorbeeldpraktijken inzake het monitoren en opvolgen van non-take-up van rechten door overheidsadministraties.
8. Zie het project rechtspraak van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, waarin gerechtelijke beslissingen – relevant vanuit een armoede-invalshoek – door het Steunpunt worden verzameld, samengevat en op de site gepubliceerd (<https://www.armoedebestrijding.be/mensenrechten-en-armoede/rechterlijke-controle/>). Zie ook het hoofdstuk justitie in het tweejaarlijkse Verslag 2014-2015 van het Steunpunt (2015) over publieke diensten.
9. In haar ambitie om de SDG's te concretiseren, heeft de OESO beslist om haar 2010 *Recommendation on Good Institutional Practices in Promoting Policy coherence for Development* te actualiseren, wat leidde tot een *Draft Recommendation of the Council on Policy Coherence for Sustainable Development*: "Policy Coherence for Sustainable Development is essential to realise – domestically and globally – the benefits of synergistic actions and to manage trade-offs across the SDG's; as well as to address the transboundary and long-term impacts that domestic and international policies may have on sustainable development, including poverty reduction" (p. 5), zie: <https://www.oecd.org/gov/pcsd/Draft%20Recommendation%20of%20the%20Council%20on%20Policy%20Coherence%20for%20Sustainable%20Development.pdf>
10. Art. 1 van het Samenwerkingsakkoord tussen de federale staat, de gemeenschappen en de gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid: "Een beleid van maatschappelijke integratie is een inclusief, globaal en gecoördineerd beleid, dit wil zeggen dat het moet gevoerd worden op alle bevoegdheidsgebieden en dat een voortdurende evaluatie van alle ondernomen en overwogen initiatieven en acties daartoe vereist is."

11. Zie Federaal Planbureau (2019b, p. 2).
12. Zie ook de thematische webpagina van het Steunpunt rond ex ante evaluatie: <https://www.armoedebestrijding.be/themas/armoedetoets/>
13. De minister-president van de Vlaamse regering, Vlaams minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed (2019). Mededeling aan de Vlaamse regering. Betreft: omzendbrief Beleids- en regelgevingsprocessen, VR 2019 1705 MED.0216/1.
14. Een van die pistes daarbij is de automatische toekenning van rechten. Op basis van een vraag van de staatssecretaris voor Armoedebestrijding in 2018 hebben de POD Maatschappelijk integratie en het Steunpunt tot bestrijding van armoede een stand van zaken opgemaakt rond de automatische toekenning van rechten voor de federale bevoegdheden, te verschijnen op www.armoedebestrijding.be
15. Zie het hoofdstuk 'Burger zijn, gelijk zijn in menswaardigheid en in rechten'. (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2017a)
16. De kwestie van vrijwilligerswerk wordt uitvoerig behandeld in het hoofdstuk 'Burger zijn, is verantwoordelijkheden kunnen opnemen' (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2017a). Er wordt gewezen op de ongelijkheden die mensen in armoede ondervinden op het gebied van burgerparticipatie.
17. In mei 2019 heeft het Steunpunt tot bestrijding van armoede een bijdrage geleverd in het kader van de evaluatie van het derde federaal plan armoedebestrijding, met een focus op de betrokkenheid van stakeholders. In het besluit van deze bijdrage wordt gevraagd om in de voorbereiding van een beleidsplan het bestaande beleidsvoorbereidende werk van de verenigingen waar armen het woord nemen en andere stakeholders te valoriseren. Deze bijdrage zal beschikbaar komen op www.armoedebestrijding.be
18. Zie <http://netwerktegenarmoede.be/standpunten/maatschappelijke-dienstverlening/geen-tegenstelling-tussen-klimaat-en-sociaal-beleid>

Bibliografie

- ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. Geraadpleegd via <http://www.armoedebestrijding.be/publications/AVA95.pdf>
- European Commission (2018). *Green finance*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/green-finance_en
- Federaal Planbureau (2019a). *Welke prioriteit voor een duurzame ontwikkeling? Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2019. Stand van zaken en evaluatie, juni 2019*. Brussel: Federaal Planbureau, Task Force Duurzame Ontwikkeling. Geraadpleegd via https://www.plan.be/admin/uploaded/201906250851500.REP_TFDD2019_11924_N.pdf
- Federaal Planbureau (2019b). *Perscommuniqué 25 juni 2019: Van duurzame ontwikkeling een beleidsprioriteit maken*. Geraadpleegd via https://www.plan.be/admin/uploaded/201906250922400.CP_R19_NL.pdf
- Human Rights Council (2019). *Climate change and poverty, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, A/HRC/41/39* (25 June 2019). Geraadpleegd via https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/A_HRC_41_39.pdf
- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2017). *Inzichten in non take-up van de sociale rechten en in sociale onderbescherming in het Brussels Gewest, Thematisch katern van het Armoederapport van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 2016*. Brussel: Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie.
- Rekenhof (2018). *Sanctiebeleid inzake directe belastingen, Verslag van het Rekenhof aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers Brussel, mei 2018*. Geraadpleegd via <https://www.ccrek.be/NL/Publicaties/Fiche.html?id=60dco66f-e971-436f-b86d-4ee8293fca90>

- Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2011). *Aan de slag met het referentiekader Samenlevingsopbouw*. Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen vzw.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Hoofdstuk Justitie, pp.10-39. Brussel: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Geraadpleegd via <https://www.armoedebestrijding.be/publications/verslag8/volledigverslag.pdf>
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017a), *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*. Brussel: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Geraadpleegd via <http://www.armoedebestrijding.be/publications/verslag9/volledigverslag.pdf>
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting/Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale (ed.) (2017b). *Armoede en ineffectiviteit van rechten, non-take-up van rechten/Pauvreté et ineffectivité des droits, non-recours aux droits*. Brugge: Die Keure/La Charte. Geraadpleegd via <https://www.armoedebestrijding.be/publicatie-armoede-en-ineffectiviteit-van-rechten-non-take-up-van-rechten/>
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2019a). *Duurzaamheid en armoede, Tweejaarlijks Verslag 2018-2019*, Brussel: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, te verschijnen op: <https://www.armoedebestrijding.be/publicaties/publicaties-steunpunt/tweejaarlijks-verslag/>
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2019b). *Ex ante analyse van de impact van regelgeving op armoede: aandachtspunten om het instrument te versterken*. Brussel: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Te verschijnen op <http://www.armoedebestrijding.be/publicaties/publicaties-steunpunt/notas-en-boeken/>
- United for Climate (2019). *De kansen in een eerlijke klimaattransitie*. Brussel: Greenpeace Belgium. Geraadpleegd via <https://storage.googleapis.com/planet4-belgium-stateless/2019/10/177dfaba-unitedforclimate-vnl.pdf>
- United Nations (2015). Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1.
- Van Oyen, H. & Berger, N. (2014). *EHLEIS Technical report 2014_4-7*. Additional national page for Country Report Issue 7, Belgium.
- WWF & Climact (2019). *Fossil Fuel Subsidies: Hidden impediments on Belgian climate objectives*, February 2019. Geraadpleegd via <https://wwf.be/assets/IMAGES-2/CAMPAGNES/ELECTIONS2019/FF-report/WWF-fossil-fuels-final-report.pdf>